

դրեմէ 20 հարիւցեայ աւելի էր մեռածներուն
թիւը՝ քան ծնածներունը:

Այն միջոցն, այսինքն 1784 ին, Եղիսա-
բեթուպոլսյ Հայոց թիւն էր, 1682: — Ասոնց
մէջ կար՝ չափահաս էրիկ մարդ՝ 618, տղայ՝
222. — չափահաս կնիկ՝ 610, անչափահաս
աղջիկ՝ 232: —

Շատ աւելի տխուր պատկեր մը կը գնէ
առջենին Եղիսաբեթուպոլսյ ալլայնց վիճակին
այսօր՝ եմէ որ համեմատներ վերի վիճակա-
զրութեան հետ վերջին 32 տարուան մէջ
ծնածներուն ու մեռածներուն թիւը ինչու որ՝
1864էն միջեւ 1896 ծնած է Եղիսաբեթու-
պոլսյ մէջ 429 տղայ, մեռած է 548 հոգի,
պահուած 147 զցդ: Ուսից կը տեսնենք, թէ
տարեկան ծնածներուն միջն թիւն է 13 հոգի,
մեռածներունը 17՝ իսկ պահուելոց՝ 4: — Եւ
որովհետեւ այսօրուան օրս Եղիսաբեթուպոլսյ
մէջ կայ 410 հայ, ըսել է թէ վերջին 112
տարուան միջոցն մէջ՝ այնչափ ուռալած է հոս
պաքանցոց թիւն, որ մասցած է միայն շրբին մէկը:

ՅՈՎՀ. ԱՆԵՑԻ

Ս Ա Տ Ե Ն Ա Խ Խ Ո Ս Ա Կ Ա Ն

Armenische Grammatik von Hübschmann. Հայեր-
ուն Քերականութիւն ի Հիրշմանէ, Մասն Ա. Հայերէն
ստուգապահութիւն, Հասուած Բ: Հիրշակիններ
Սուրբերէն եւ Յունացին փոխանակ բառեր, եւ ընդի
հայերէն բառեր, Լասագիք, Թրամակով եւ Հերտէ, 1897.
Տիր 292, 5 մարկ (— 7 քր.)

... Die Lautverhältnisse des
Armenischen (sind) noch nicht
nach allen Seiten durchsicht.
(Hübschmann, էջ. 12.)

Ուրախութեամբ կը ներկայացնենք հայ
լեզուագիտներու՝ բացմահմատ Եղիսաբեկի մը
հայերէն քերականութեան Ա. Մասն է հա-
տուածն ալ, որով՝ ինչպէս բնաբաններ կը աես-
նուի, կ'ամրութանայ իւր հայերէն քերականու-
թեան Ա. Մասը (Ստուգապահութիւն), եւ երկու
հասուածներն ի միասն կը կազմէն 573 էրզվ
պահառելի հասոր մը: 2

և Եթե Հասուած Ա. «Հանդ. Բանօրեաց», 1896,
Յունիս, էջ. 182—184:

և Եթենք հասուածներ սկրբը խոսուցած ենք
Հրամագիրներու թէ ակ ասուած միջոցն մէջ պահի հրա-
մարականի երեսորդ հասուածն ալ, եւ սոյս հասուածն
է խոսուածի Ստորագիտան գործ պիտի ունենաց (այս ի
հայերէն Ստորագրանութիւնն) Բ. Մաս մը. Հայութիւն իւ-
զան որդիպիտեց, Միւնդութ ու նույտի համամետեց: Գ. Մաս

Փութանք լսելու թէ այս երկասիրու-
թեան մէջ ալ պահած է Եղիսաբեկի իւր մա-
սնակակիտ մեթոգը, եւ իրը ստարազգի յերեւան
բերած հայերէնի (գրաբարի) հմտութեամիւր,
ստուգի զարմանք կ'ազդէ, թէպէտ կան քանի
մը կէտեր, որոնց համամիտ չենք: Առաջնն
հասուածն նկատմամիւր մեր յայտնած կարծիք-
ներուն համար Եղիսաբեկ երկու տեղ՝ իր խօսքը
Կ'ողջէ այս տղեր գորդին, բայց համոզուած
չենք Եղիսաբեկին խօսքերէն. վասն զի՞ եթէ
ստոյդ է Եղիսաբեկին այն խօսքը, զոր իրը բնա-
բան ընտրած ենք, թէ «Հայերէնի ձայնական
հանգամանքը՝ ըստ ուժեղութ մուն քննուած չեն»:
առաւելապէն կ'ըսենք զայս՝ Հայերէնի եւ պար-
կերէնի հնչական յարաբերութեանց նկատմամիւր.
բայց ասոր զայս քիչ մը եւ բարը:

Առաջին հասուածն ալ ի միասն առնե-
լով՝ ամբողջ գիրը կը բաժնուի 5 մասի. ո-
գարսկերէն փոխառեալ բառեր (էջ 9—280,
որուն վրայ խօսեցանք, ա. վերը ծանօթութիւն):
բ. Ասորերէն փոխառեալ բառեր (281—321).
գ. Յունարէն փոխառեալ բառեր (322—391).
դ. Հայերէն փոխառեալ բառեր, որոնց ազդիւրը
անտոյդ է (392—398) եւ է. Բնիկ հայերէն
բառեր (399—504): Այս հնագ մասերուն
կցուած է իրեւե յաւելուած՝ հասուած մը
(505—520), բառացանք մը (521—573) եւ
ուղղելեաց անոնք մը (574—575):

Այս երկասիրութեամիւր նպատակն է ի մի
ամփոփել՝ մինչեւ հիմայ գրոփեսորդին ընդարձակ
եւ մանր ուսումնասիրութիւններն եւ իւր քննու-
թեան բովքէն անցընելով՝ ներկայացընելի իրեւե
ամրող մը: Բոլորովին նոյն ստուգաբանութիւնն-
երի թէկէս կան բայց յընդհանուրն խօսելով՝
իրնունիւն մըն է նախորդ աշխատութեանց զո-
րոնք մաս առ մաս հրամարակած է Եղիսաբեկը
թէ պարբերական լրացրաց մէջ եւ թէ իրը
առանձին աետառակներ ու գրբայներ: Հարի էր
այս նիւթակին աշխատառիւնը կատարել, որ-
պէս զի՞ երբ ձեւախօսական օրինաց եւ հայերէնի
հնչաբանութեան վրայ խօսի Եղիսաբեկը, հասու-
ածներն ունենան իրենց ձեռքը՝ Եղիսաբեկին
քննութեանց արդիւնքը:

Ի մըրձուստ նկատենք գիրքը:
Յասաջարանն մէջ (էջ 9—11) համա-
սու տեսնեին մը կու այս Եղիսաբեկը հայե-
րէնի ուսման զարգացմանն, յիշատակելով —
ուղղակի եւ անողղակի — այս ամեն հայագէտ
մը. Զայնիւնանիւն (Հայութունանիւն) եւ Զիւթունա-
նիւն եւ համառա Հայութունանիւն:

լեզուախցներն, որոնք արդիւկը մ'ունեցած են հայերէն լեզուախցնութեան նկատմամբ։ «Միայն չայերն են, կըսէ հեղինակը, որ իրենց ազգայնութիւնն աւ կեղծուն մինչեւ ցայսօր պահան են, եւ այն ոչ թէ գիրակին ու խաղաղ հենցաշավորութեամբ, այլ Ներքին և արտաքին շարունակեալ պատերազմներով եւ բաղմակիմ հայատանեներով։ Հաղերձ որոնք գերբիշտ տարին Եւրոպայի տեսածներէն աւելի արինացի ու քատարելի են։» — Այս տեսութեան մէջ կը կրնուի այն կարծիքը՝ որ Մեսորոքն յառաջ յունարէն, պարսկերէն, ասուներէն կը լայսին գրութիւններն (այս ոչ՝ յունակն, պրկը. ասոր, եւն զրոյ՝ հայերէն) եւ Թէ Մեսորոքն յառաջ հայ լեզուաւ մասնենա գրութիւն չկայ (էջ Զ), իւս մը, որ ըստ բարեկամների գրաւաւեած է գեն մեր հայագիր բանասէրներուն մէկ մասն միաբը, եւ սակայն այս մասնն աւարկացն անգամ աւելորդ է։

Կինակը այս յառաջաբանն անուանել է կար-
ճառառած բնակություն մը, վասն զի — քիչ շատ —
դիմանական յարձակում կը հրեն Դ'Լագարդ,
Ֆր. Միելլեր, Ապօքու Բուգդէ: ¹ Նոյն իսկ տեղ
մը Բրուգման եւային, եւ այս առօքը բարող:

Հայոց հայրենիք կանոնաց համբաւութեան եւ
անհաւասար ենթադրութեանց մտադիր ըրած ենք պր-
գես ի Աշ. Ամսորդ 1890 Մարտ 53-54, 1891 Մարտ
70-71, 1892 Յանուար 20-21 եւն:

«Anzeiger (KZ) լրագիր, լ. 1 հւ 2, էջ 42, եւ Հայերէն
բնակչութեան մէջ՝ էջ ի:

եկած կնայա ըլլալ իսողուր ձեւը. եւսակայներ կուքն ալ մատենագրական բառ են (այսպէս իսուրութիւն լինել Ուկ. Մտթ. 528, 551 զանձինն ընդ իսուրութիւն համարել (Անդ.) 631. թէ ոմն իսուրութիւն լինելց է, Եղիշէ 88. Ուկ. Պաւղ. 9. Եւն եւն ի իսուրութ թանձր սրինացն լիներ այն ամենայիշ ակիզըն. Ուկ. Մտթ. 85 եւն եւն) եւ պահուած է - որութշ = ձեւը պարսկ. Տոյ բառին մէջ, այսպէս՝ տաճ հրովարու (յետագրեան բառ), բայլ՝ նշան յէ եւն եւն, Արքեան եթէ այս բառեան այլ ընդ այլոյ մենաների կառնուն կամ պարագաների ի բաց կը թողարկն, որովհետեւ Հեղինակին կանձնութեան Հետ շնն միաբանիր, բայլ է թէ այս կանձնութերը վերաքննութեան (révision) պէտք ունին: «Վաս կ'ըլլար (es wäre schlummig) կ'ըսէ Հիւրցման, եթէ այսիսի (= ածուի, ոչիւ եւն եւն) ստուգա առանութեաներ առնուին (գործիս մէջ):» Վաս չըր ըլլար, այլ ամբողջական (vollständig): Պարսկերնի իրքարը կ'առնուի Առըլերի սրածչելի դործ, բայց ով կ'երաշխաւորէ թէ Վասլերի բառադիրն ունէր իւր ծրագրին մէջ՝ հայերէն-պարսկերէն Համեմատութիւններն ամբողջապէս յառաջ բերելը. մանաւանդ որ անձանօթ էր իրեն հյու պարարանը. Այսլափ այս կէտին:

Անցնիք բռն գրչին մարմնոյն, որ կը սկսի
բ. մասպ, եւ կը խօսի (էջ 281—321) ասո-
րերէն փոխառեալ բառերու վրայ ներածութեան
մը մէջ, ուր ցոյց կու առյ հեղինակը թէ ինչ
յարաբերութիւն ունէին Հայերն Ըստուց հետ:
Այս ներածութեան կը յաջրդէ՝ ասորերէն
աղքիւրէ առուած անուններու ցանկ մը. կը
խօսի օր. աղ. Արգար Արշամայ, Ապդա-
շարադ եւն, անուններուն վրայ եւ յատազ կը
բերէ հեղինակը Պր. Կարրիկի կարծիքն՝ ըստ
որուն Ապդաման եղած է Արգար Ար-
շամայ: Ասորական անունները Եւսով 52 հատ
են, որոնց ձեւենի իսկ ասորերէն ծագութեան հոկյոն
կը տեսնուի, եւ կը պատշին գլխաւորաբար ա-
սորերէնէ թարգմանուած գրեթե մէջ. (Եփեմ
եւն եւն): Աւոնն ասորական նշանազորշմ մը,
այսինքն Մն կը շցնին Շի, այսպէս նշին =
Եղիչէ, Սաւով = Շաւով: Մասնօմ է այս
իրուութիւնը: “Արզվիտեւ, կըսէ հեղինակը,
այս անունները ստեղ չեն հանդիպիր, ասկէ
յայտին է թէ հայերէն անուններու վրայ ասո-
րերէնի աղքեցութիւնը շատ նուազ է նոյն հոկ

յունական ազդեցութենէն ալ աւելի նուազ, ինչպէս Գ. մասին մէջ պիտի ապացուցուի. :

Բուն ասորերինէն փոխառեալ բառերը կը
սկսին էլ 299, եւ 133 հատ են. ասոնց մէջ
կան հին եւ Նոր ստուգաբանութիւններ՝ դրանց
բառը՝ զը Ֆր. Միլյէբը ստուգաբանան է իրը
ոչ car, ոչ “հալածիւ որ բառէն” իրաւամբ կը
մերժէ Հիւրշման: Եթէ քանի մը մանք կասկած-
ներ չառնենայինք՝ կառաջարկինքն որ համեմա-
տուր արար. Այս բառին հետ, որուն երկրորդ
յանակութիւնը՝ “ծառա, ստորով”՝ գրիծ ածա-
կան է նաև պարսկերէնի մէջ (առ Պար. Բառու-
թէ ու գորդ Դպ.): Ու հաստատութիւնը այս ստուգաբա-
նութիւնը եթէն չ եւ, չ արդեւը չըլլային: Այս-
պէս իրը շատ անհաւանական չնկը ուղիր հա-
մեմատել Ծնդգելը, կարա զանգ, կարալի “մանուկ,
ծառայ, բառին հետ, վասն զի կ=» եւ բ=—
շատ կասկածներու աեղի կու տան (Տես Fick,
vergl. Wörterb. der Indog. Spr. I 43:) —
Հունց ասորերէն բառը՝ (կը յիշէ Հիւրշման միայն
Առակ. 2 աեղ, Յովհ. Կաթող. եւ Կարե-
կացի. աւելի որոշը իմաստով վկայութիւն-
ներ աւնիք, այսպէս՝ “դեռ իրեւե լըրուիլու իւն
եւ հոյն յերկրի, Ասկ. Մաթ. 19. “Է հոյն-
արկածել, Աերել. 60.) Լաւագդի կըլլար հա-
մեմատել ասորերէն հնդու ձեւնին հայերէն
իւղուր— ձեւը, ի=հ (խանութ=հանութ):
“բազաց” յայս լուղից զիրծամիցին, Ասկ.
Մաթ. 661. “ընդ աղը եւ ընդ խոսք գալ, Ասկ.
Գու. 9. “զոր եւ նա խոչ կոչէ, Հետ. եւ. 308
(Ճեղքը). ասեն նոյնպէս բայց՝ “խոշուիլ զամե-
նան, Ասկ. Պող. 61, եւն եւն:

Գ. մասը կը սկի էջ 322—380. սկիզբը կայ նշանակու համառա տեսաթիւն մը հայրենին եւ յանարքենի յարաբերութեանց վրայ եւ յունարքենի պղեցութեան վրայ. բայց մեծ չէր, կ'ըսէ հեղինակը, այս աղդեցութիւնը եւ գործածական 500 բառէն հափի. 50ը սովորական էին: Այս մասը կը բազանդակէ 512 բառ, որոնց մէջ Տաղիւ 104—110 հասը նոր են: Հիւրցմանի աշակերտը՝ Պր. Բրոկիէլման, հրատարակած է այս բառերը,¹ ուստի եւ այս մասը մանաւանդ իրեւէ կրկնութիւն շնուի մեծ հետաքրքրական կողմէր. քանի մը բառ աւելին կամ պահան՝ ինչդիրը չեն փոխեր. տեղին տեղին աւելին համառառուած են Բրոկիէլմանի վկայութիւններն իրք ծանօթ իրու-

1 Արդարությունը. Կարրիկեր, հայերէն թարգմանութէն, Անդրկանա, 1887. էջ 48:

⁴ L. Brockelmann, Die griechischen Fremdwörter
nenischen, ZDMG. 47, 1893 Ա. Պրակ, էջ 1-42.
արքանութիւնը՝ Ազգային Մատենադարան, Համ-
եման, 1894:

զոմթիւներ: Նոր է Հերցը մանի երկին մէջ այսուրեանական շարադարնութիւնը, որ աւելի նպաստակի յարմար է, քան բրոկէլլանի նիթե երես կարգաւ բաժնանումը: Թարգմանութեանց մէջ գտնուած քանի մը անհատախն բառերն այսուած է իւր բառացանին մէջ հեղինակը վասն զի կ'ըսէ “օգուտ ունին եւ վաս չունին.” (Էջ 324) սակայն թէ այս հացի մէկ անգամ գործածուած բառերը հարկ է հայերէն բառագ անձին մէջ զասել, զատ խնիր է. Վասն զի այն բառերը շատ անգամ պատահական նեղութեանցն կ'ապատէն թարգմանին՝ ոյնութեանցի փոխադրուելով թարգմանչին ընդունուին մէջ, եւ կարեւորութիւն ունին շատ անգամ միայն թարգմանչին համար. այսպէս մը որերը կը տառադարձուն դաղղ. անգղ. գերմ. եւս բառերու լեզեն մը, զորով թերեւս օր մը գերմանացի հեղինակ մը՝ “Հայերէնի մէջ մասն եւրոպական բառերու անունով իւր երկանիրութեանը նիւթ ընէ: Զարդ են կարեւորութեանէ մասնաւանդ՝ երբ առաջ դարգանք իւրաքանչ ի սուռուն ի սուռաջ իւր երերուն:

Բայց կան նաևս այս կարգի յունարէն բառեր, որոնք գուրս են մանցեր, այսպէս զիւնիւս, եւսեր, քր. Ա. 291. և Անձեւ (ի դեղիիս ի պատի զիւնիւս Ապոլոնի ամեն շօրս տարի մէյմը նուրիսուած խաղերը). Խոնդ (գրուած ներգց. Խոնդու) եւս. քր. 291, և Ածմուա, Խորենացց. Բ. 88 որբուէին = սրբածիւն, որին = ծոլուշ-դշ բրոկէլլան եւն: Կրայ թերեւս առաջեկը հեղինակը թէ չ = յ ըլլալուն պատճառուած գիտմամբ ի բաց թողած է կարգ մը բառեր, որոնք մէջ նշնչպէս յն. Ն Ֆղիւ տառադարձած չէ հայ. Խոզ: Չմնունաց սակայն հեղինակին շատ տեղ լսածը, թէ կը պահիս Հայ գրականութեան մէջ քննագատաւթեամբ հրատարակուած բնագիրներ. ուստի եւ հայերէն ձեռագրաց մէջ շատ անգամ յունական անունները համայական (եթէ չըսնէք տգիսական) խանգարման ենթարկուած են, եւ այս կամայականութիւնն ալ կ'ունենայ նաեւ որիշ պատճառներ. յն. Ալխոն կ'թարգմանուի աղին, փօխանակ ունին, կամ աւելի ճիշդ՝ աղին. “աղինը” (այս ձեռու) առած է հեղինակը իւր բառացանին մէջ (Էջ 340, բառ 18), ոյնպէս իւրզոս = թթնօս, լիտիսոս = լոշնօս եւն, զորոնք իւր հանոններով պէտք չէր առնուլ: Վերը ակնարկեցինք թէ կոչումներու մակամներ ճշշդութեանը զարմանք կ'աղդէ հեղինակը, բայց

կան կետեր ալ, որոնք պատճառ կու տան քանի մը վկայութեանց վաս տարակուածը բանի մը բառերու համար՝ որոնք յերաշոյ խոնակութիւններ են, կ'ըսուի թէ ասոնց 5^{րդ} դարէն գործածութիւնը չի կրնար հասատուիլ, այսպէս իշխոր անուն, պղու, ունտայ եւայլն. այս մասկան է. բայց Գրանց՝ որ այս բառերու կարգն մէջ յառաջ կը բերուի, 5^{րդ} դարուն ալ գործածուած է. օր. “Եւնաւո զրելու Ոսկ. Մասթ. 1. Այսպէս նորիւլ բառը զօր կը յիշէ հեղինակը “Զարաց վարոց ոի մէջ, կը գտնուի ոյնպէս Ոսկ. Պոկ. Ա. Էջ 114, “Երկայնակոթ հաւաքածու ու տուն, կորանցնեան եւն կը յիշէ հեղինակը միայն 13^{րդ} եւ 17^{րդ} դարերու մէջ, բայց շատ կանուխ գիտէին Հայք այս բառը այսպէս պատճեն ակումբորոդեալ իրութեալ Ոսկ. Պոկ. Էջ 530. (“Սիրամանդ”) կոճանցեալ եւ խօզանեալ իրութեալ բազմաճամանուկ տառնվան, Անդ 429. — ուրէամի համար՝ յն. ձօսարտու, միայն Անան. Ծիրակացի կը յիշուի, պէտք էր յիշուիլ Ոսկ. Մասթ. 129. “Երկու ձնձլակի ուրէէ միոյն եւայն: Քսեուրի համար՝ կը յիշուի միայն Ան. Ծիրակացի, ընդ հակառակն շատ նին ժամանակներ մուռէ ունի այս բառը, այսպէս “աւուր մի ձիթց, եւագր. Էջ 3 (Ճեռագիր): “աւուր մի իւզց, զի տան ւուսու՞ է ասիրու մի, Եղեկ. Խե. 14 եւայլն: — Այս բառերուն կցուած են (Էջ 389—91) քանի մը գաղ. բառեր Ալիկեկեց ժամանակը փոխաւեալ որոնցմէ հանուած հեղինացութիւնը շատ կարեւոր է անոնց համար, որով յանչէլլանիւն (Lautverschiebung) (բ ի աեղ ու եւն) տու մը կարծելով կը շալակեն Խոիթարեանց կոնկար. ուր զրոֆեսորն յառաջ բերուի օրինակներով կ'ապացուցանք թէ երկորդ ձայնաշրջութիւնը՝ աղդէն 12^{րդ} դարուն գյուղթիւն ունէր — Միիհմարեանց ծնանելէն 500 տարի յառաջ²...:

Դ. Մասն: Այս մասին մէջ կը խօսուի այսպիսի փրկուուեալ բառերու վաս, որոնց ծագումն անսասցդ է: Հաս Գրատօս բառը հարցական նշան մը կը նիշ մեղմէ, վասն զի յունարէն կը համարինք՝ Հայերէն մերտուին ծագու-

¹ Բրոնիւման կը միշ եւ Եւս. Քրոն. Բ. Էջ 102. որոց Խնիւթ է պար վկայութիւնց. Կոյն էին մէջ պազմիք բառ և կայ. Կայ (Ապէ) Ասոք. (— Ապրեանանեաց): — Լարսու օւուլ:

² Շատ մեռագիւներ՝ կ'ըսէ Զօհը առաքանակ (Հարատառակ), Ասուուածաւելից) ունին տեսու, որ աւելի ճիշդ է: ³ Յաս մեռաւանդ “Ցաւադարձութեան ինդիրը, Ա. Ամոռու, 1888—89.

մա: Էջ 396 ինդիր կը յարուցանէ հեղինակը թէ արքօք հայերէնը կաւկասեան լեզուներէն փոխառեալ բառեր ունի: Հատ հաւանական կը գտնէ: Եւ արդէն ուրիշ աեղ (ZDMG. I. 72) ցոյց տուած է թէ հայերէն ձայնագրութիւնն ու բառավմթելքը են, կաւկասեան ազդեցութիւն կրած են: Բայց մինչեւ հիմայ ցոյց տուած բառերն անբառական կը համարէ եւ աւելի բարեր իմացանառութեամբ (Intelligenz) եւ կոթութեամբ օժետալ ձայներ, կ'ըսէ, պաց եւ Աղուանից նկատմամբ աւելի փոխառութիւն քան փոխառութիւն, ինչպէս վացցերէնն արդէն շատ մը հայերէն բառեր ունի: Երեք կ'ըսէ կը նշանակէ հեղինակն այս փոխառեալ բառերուն մէջ. . . Կամ նշանավիճանն ըստ պատմչման է (ըստ մեզ՝ ասկաւաթիւ բառերու համար կարել է, բայց ոչ բացանմիւ բառավմթելքի համար). Բ. Կամ կաւկասեան բառերու ծագումը հայկական է, եւ գ. կամ իրապէս հայերէնը կաւկասեան լեզուէ մը փոխ տուած է: Ուստի կ'ետք կը մերձեցրն ույլ, զինի, հուն եւն բառերու վրայ, “զօրոնկ ես հնդեւրոպական կը համարիմ” կ'ըսէ հեղինակը. (Էջ 397, 13^ր տող վարէն վեր): Երկրորդ կ'ետք իր սպացոյց կը յիշէ և՛ն բառը, որ ասկայն “Հայերէնի մէջ ալ շանցան կը գործածուի, կ'ըսէ իրաւամբ Հիւրշման: Իսկ երրորդ կ'ետք համար յառաջ կը բերէ հուն բառը:

Ե. Առաջ գրքին մեծագոյն մասու կը գրաւէ բնիկ հայերէն բառերու վրայ խօսած գլուխք (399—504), որուն սկիզբ կը ընդգրածակ պատմական անութիւնն մը՝ ըստ նորագոյն աղբերաց, ուր կը խօսի հայերէնի հնդեւրոպական նշարագրին վրայ. ըստ կ'եշչմերի՝ կը համորի Հայերը Փոխւթացւոց մէկ ճնշող (Փորշան ձուուչ, Հերոդ. Է. 73) Հայերը թենաղիսի հիւրիսային կողմէնը՝ Փոխւթարէնի նման լեզու մը կը խօսէն, բիւթինիսյէն անցնելով հասան ի Հայաստան, ուր Հերոդոսոսի Ալարօնիօտ ըստած ժողովարքը կ'ար Անլիրաս (երբ. ՄՊԱ), եւ ինքնան Մարաց եւ Պարսից իշխանութեան տակ (Էջ 402): Վը խօսի նորենացւոյց աշխարհարական բաժանմանց վրայ եւայլին: “Ընդունիք”

¹ Տես զինի բառին նկատմամբ մը կ'արէիրը: Ժնդէմ ակտորցի Յ. Արէշի, “Հ. Ամօրթայ 1896: 289—92, ուր ըստած է: “Հնդեւրոպական նախազեցւնն մէջ կ'որ ուուուն կ'ամ ժողով մնալ տեսն ո՞ր, որ նաև կը հաւանակ որթառուանէ և յայտ այս որթառուանէն յառաջ ենած ընկերին: Հոյոց պահած է նոյն անձունց դիմ մնալուն... Այսուհետ անութեան մը համար թշչպիս յարձակ տեսքը Հերէնից...”

կ'ըսէ հեղինակը, թէ այս ենթադրութիւնները ստոյդ ըլլան, այս ատեն պիտի սափուննիք ըսել թէ հայերէնը՝ թրակեան-Փուրդացիներէ շատ բան առած է, բայց այս լեզուներն պահպէս անծանօթ են, որ հայերէնի լուսաբանութեան շատ նիւթ չեն մասակարաբեր:

Այս մասին մեջ կը խօսի՝ մինչեւ հիմայ քննուած բնիկ հայերէն բառերու վրայ. Կ'աւելցուէ ձայնագրական համառու տախտակ մը (Էջ 407), որուն վրայ պիտի խօսի ընդդրձակ բուն քերականութեան մէջ: Այս խստացուած քերականութիւնը՝ այսինքն առաջիկայ երկարութեան բ. մասը, պիտի կազմէ ամէնէն հետաքրքրական մասը՝ այս հայերէնի ուսումնասիրութեանց շարքին մէջ:

Դանօթ է թէ Հիւրշման իւր Արմենական Տարբարական աշխատանքների մէջ (Լայացիդ, 1883, Էջ 56) քննութեամբ համառուած բնիկ հայերէն բառերը 232 կը համարէր, որոնց վրայ աւելցուցած էր 58 հատ անսոյդ բառ, եւ 9 բառ՝ որոնց փոխառեալ ըլլալու կարելիութիւնն ունին, աւրեմ համագումար՝ 299 բառ. իսկ այս նոր երկասիրութեան մէջ 438ի կը բարձրանայ այս թիւը: Հեղինակին մինչեւ հիմայ հրատարական բառերուն հետ համեմատելով այս բառերը, կ'ելլէ հետեւեալ հետաքրքրական տախտակը:

Նոր Բառ (ըստ մեծի մասին հուգաէի,	
Ֆր. Միւլերի, Մէյէի, եւ բարժողութիւննութեամբ հանուած)	128
բառ, որոնցմէ քիչ շատ ստոյդ . . .	51
Տարակուսական	77
Նախին քննութեամբ ստոյդ	250
Սուսց վրայ աւելցունելով նախին քննուածներն, զորոնք հիմայ Հիւրշման արակուսական կը գտնէ . . .	60
Կ'ելլէ՝ դումար	438

Այս համեմատական տախտակը զօր մենք կազմած ենք, եւ որուն ծշտամիւնը 2—3 բարի նկատմամբ կ'ըսնայ խնդիր վերցնել, աշքի առշեւ ունենալով, կ'ըսնանք ըսել թէ հայերէնագեւա գրոֆեարը իրեւ ստոյդ հրատարական է 301 բառ:

Բանական է՝ բնիկ հայերէն բառերն այս շափ չեն, սակայն հեղինակին իւր հաստատած կանոններուն հաւատարիմն նշյան խօսնան գրերու փոխանակութիւնը չ'ընդունիր: Այս մասին՝

² Կորոբիս՝ յաւարէն ստոյդ բնիկ բառերը 700 կը համարի:

մեր տեսութեան սկիզբը յայտնած ենք մեր կարծիքը: Բնիկ համարուած քանի մը բառերու նկատմամբ տարաբեր է մեր կարծիքը:

Աւելի (էջ 412) յն. լավորոն բառին հետ համեմատութիւնը տարափուսակն կը դանեւ: մենք ալ հայերէն բնիկ բառերու կարգին տակ դասելու տարափուսակն կը գտնենք: Այս բառն իրաք արաբ. *ئەن-* = կողապել, կայ վացերէնի մէջ ալ *ئەن-* ձեւով (լուսակ.): աես “Արաբ. 1890 դ. արի Ա. 109. *ئەن-* ապահովակն փոխառեալ բառ է, բանի որ հազիւ 12^{րդ} դարու մէջ կը գործածուի: Անձին բառին վրայ՝ որուն յն. ձմօթոլի կամ անակը. անցար եւն բառին հետ համեմատութիւնը միալ կը համարի, խօսեցանք վերը. յամենայն էկսո հայերէն բնիկ բառերուն կարգին մէջ չի կրնար գառակի: Հայերէն բառ անսասդյ է կ'ըսէ՛ վանսկը. ճահ բառին հետ համեմատելու: ճահ (ա. Böhler, Սանկ. քերակ. 2) ապահուած կը կարծիք հայերէն բարդութեան մը մէջ, այսպէս էր-դեն, հրով այրել, բարդութիւն մը որ սովորակն է հայերէնի, աես էր-իւ, եր-այրեցար եւսպին: — Կոյնպէս այս կարգին մէջ կը գտնենք հանուղալ (էջ 463), որ ամէն կարելի մէկութիւն առաջ է բաց միշտ կը մնայ տարափուսակն, կ'ուղենք ամբողջապէս յառաջ բերել այս բառը:

“Հանապազ, միշտ, ամէն ասեն, = հան-ապազ, հան վնակ. սան, սանա՛ “ի վաշուց, սանա-լանա- “յարիտեան, միշտ, լու. sem-per, դոթ. sin-teins օրքատորէ, sin-leinօ “միշտ, ամէն անգամ:” — Ապահով չէ, որովհետեւ հայ-դուղին որ արիշ աել չի գտնուիր, նշանակութիւնն անձանօթ է: Եթէ միշտ է, այն ասեն հան-սողու կը վերաբերի “հին բառն եւն, Այսպէս եւ Արմ. St. (Hub. էջ 37.): Հիւրշամին տուած կանոններով այս բառը չի մէկութիւն, բայց փորձենք որից մէկութեամբ, որ դանեւ հաւանականութիւն ունեն. Տ հնգեւը. = մ, տատանակն եւ կոփրապէսն գրեռու առջեւ կը փոխուի և հնգեւը. = նի (որ ծանօթ է եւ հեղինակին), բայց կան գեպքեր ուր այս հան (= համ) հան-յանուորց առջեւ կը մնայ հան ձեւով, այսպէս փոխանակ հան-սոր ի ունիք հան-սոր (= լոնդ-հան-սոր) (ա. Recherches sur la Form. de la langue arménienne, M. P. Patkanoff, 1871. էջ 34). Այս (լոնդ) հան-սոր

բառը (զրը Հիւրշամին, անշոշտ իրու ոչ մեկնելի դրուս նեսան է, ունիկը եւ արդի վնդուին մէջ, տես հնարյասուու, հնարյաժորուին եւն բառավ. արդ ինչպէս որ ու ձայնաւորի առջեւ մնան ուու. կը գտնենք, Նշանպէս հան-սո-գու բառին մէջ համ: փոխանակ էր փոխուած է նի եթէ ընդունինք այս երեւ օյթը դիրաս կը մէկուու եւ ուուլ: Պոսէ. յարք “ամէն անգամ”, մշտ յարք “ամէն օր”, բորո օրը, աշը “ամէն գիշեր”, բորո գիշերը (ա. Պոսէ. բառ. եւ պտկ. գրակ. 182—209), ուու = անգամ, ուրեմն “ցանկ, միշտ, եւայլն:

Կորդալ լաւագ-ցն է համեմատել *Vka-ը* “գոչել, աղասակել, եւ թի՛լ, զնդ. կորի՛-օսոպամ “կը կարգաց:” Հեծաւ էր պոսէ. յան ինչ, թէ ըստ նշանակութեան եւ թէ ըստ տառերու, թէ պէտք ընկի բառերու կարգն անցած է. եւն: Հասակը մեր տեսութեան վերջու:

Ուու իւնանելքն որանցոնդ հայ լըզուացէտաներն ազատել ուզած է հեղինակը անստուգութեան սահմաններէն, պատիք կը բերեն մեծանուն հեղինակին: բայց կան լըզուակն երեւ յիթեր, որովք դարերու լըթացքն մէջ կ'արմատանան եւ կ'ընդհանրանան եւ յաջրդ գարերու քննիչներուն անբնիք ինքուս, բայց այս “երեւալը, պատման չի կրնար ըլլալ՝ այս բարերը պարզապէս իր անսասդյ ի մի կորմին նետելու, այլ գրդիս պէտք են ըլլալ իւնանելքն աւելի ընդհանրացնելու եւ՝ “ամէն ուղղութեամբ, քննիւլու: թէ հայերէնը երանեան լիզու չէ արդէն 1854թ. de Lagarde (= Bötticher) կը հաստատէ, միայն համոզիլ պատմառներով յոցընելը պահուած էր Հիւրշամին, որ այս քերականութեամբը շատ բան լուսաւորեց, բայց շատ բան ալ կը մնայ լուսաւորութեան կարօտ: Հեղինակն զնել մոադիր ընել կու տայ, որ իւր գրեն մէջ շառնուած բառերը ոչ թէ շատ անդամ ամբացութեամբ կամ անհնառնեամբ լողած է, այլ դիտմամբ. Կայսայն այս կրնայ փախստի ճամբար ալ ենթադրուիլ, բանի որ շշամակուած բառերուն կ'վեաւոր պատմառը (թէ արդեօք դիտմանմք գուրու թողուած են, թէ անտեսութեամբ) գուշակելու մարդարեւակն հոգի չունինք Յամենայն դէկու լաւագցն կը լաւագցը “վասն ամբողջութեան, ըստ կարել-ցն ամէն բան նշանակելը, ինչպէս որ նշանակուած են շատ մը տարափուսակն եւ նշյն իսկ սիմիլ բառեր, որոնց քով շատ անգամ ինքնին զորֆեսորը falsch! բառը կ'աւելցընէ: “Յաւելցիքը, անուամբ մասով մը (էջ 505—520) եւ

¹ Կորդալի համարի բառերի. Շաբաթ. թիւ 3278. Կը մէկն աշխատէ պարսկեւն աշխատիւ եւն բառամ, ածախ = լուսած քայլ (??).

ընդարձակ ցանկով մը (521—573) կը փակուին այս երկու հատորները, որոնք պատճենաբետել պիտի փոխանակեն de Lagardeի Հայկական ուսումնասիրութիւնները, ևը ցանկանք տեսնել յաջորդ հատորներն եւ լատ կարի շուտով։

Հ. Գ. ՄՊ.Ն.

ԼԵԶՈՒԱՐԻ ԱԿԱՆ

ՀԱՅՈՒԱՐԻ ՏՐՈՅՆՈՒԹՈՒՆՆԵՐԸ ՀՅՈՒՅՑ
ԴԱՎՈՒԱՆՆԵՐՆ ՌԵԽԵՐԸ ԵՐԱԾՈՒՅՑՆ
(Հայուարի առաջնական)

Բ.

Բարուկ	(թառլ. փառ մաւճակ, հողապուշ.)	թափառ
Բարուրայ	(թառլ. papura)	եղիգ:
Բարդը		վարդարան:
Բաժորայ	(թառլ. pajora)	արծիւ:
Բայինը		բանալի, բայլիք:
Բախիլ		նախանձառա:
Բախիլի		նախանձիւ:
Բախութիւն		նախանձ:
Բաղրդ		էրիկ, ամսաւին:
Բարարլց	(թառլ. para-phlie)	անձրենոց:
Բարիս	(թառլ. Paar)	բանի մե զարը,
		բնկերը:
Բեղիք	(թառլ. pewny)	սոսոյք, իրաս է:
Բեռէմեյ	(թառլ. przezem-	թերեւս, գուցէ:
	nie)	
Բէփուն	(թառլ. paunu)	սիրամարք:
Բիհարէք		գարան, պահան:
		ըսոն:
Բրեիդին		փորձնառած են:
Բրուորը		կարմինայոց:
Բրուորիք		լոր, լորամարդիք:
Բրուլ	(թառլ. pérln)	առու, վափէ:
Բրուորանել		բրէկ բրէկ ընել:
Բինք		սաբէկիկ, սերինոս:
Բինդին	(թառլ. pintenu)	իթան, բիտ:
Բէպանուշ՝	(լատ. plebanus)	ժողովդապես:
Բոթընիդ		կարա (թըռչ չուն):
Բոյել, բովել		սպասել:
Բոսիկ		բոկոսն:
Բօն	(թառլ. podu)	կանոնը:
Բորջել		մանել, զուալ:
Բուրսազյ	(թառլ. pupasa)	յուպա (թըռչ չուն):

1. Այս եւ ասոր նման լատանիերէն է կեղեցական բառերը Դրամակաւախից առդայնաց մէջ առ հասարակ կը դարձանուին։

Բուհաջ	(թառլ. ռուս. pu-hacz)	բուհաջ, մեծ բուհ:
Բուշտ	(հունդ. -puszta)	անո Փուշտ:
Բուսդայ	(թառլ. ռուս. -)	արօսասանն:
Բուսդայ	(թառլ. ռուս. -)	դատարի, նասարի:
Բուսդայ մարդ		խարերայ, սրիկայ:
Բուրջել	(թառլ. pureelu)	անո Չոչեայ:
Բուզայ		հողմավար, շարաձայն բազէ:
Բրեջ	(թառլ. precz)	բուրոր:
Բրեխէկիիւմ	(լատ. privilegium)	արտօնութիւն:
Բրոֆիզօր	(լատ. provisor)	գործականար:
Բրուկայ	(յուն. ποδάτρα)	յօդացաւութիւն:
Բրոդիցայ	(թառլ. portilia)	պարիկ գուռն, գուռնի:
		¶.
Գարալուշ	(թառլ. kapelusz)	բեղզոր, գիլարի:
Գարելան	(հունդ. káplán)	փոխառովորապես:
Գագապրդ		միջատ, ճճի:
Գագըր ջր	(թառլ. -)	ջրի:
Գաղպան		պինակի:
Գանդընկել		գանդապիլ:
Գանդայ	(հունդ. kanta)	կուժ:
Գասայ	(թերլ. Kasse)	գանձնանակ,
Գարալի		արկի:
Գարզայ		սիրուն, սիրելի:
Գարզուկ	(թառլ. -)	ազուան:
Գենիսի կարսէ		գարսունի:
Գէշ բանել		ուարասակել:
Գըրալի		պերլի, պատ-
Գարզայ		ժել:
Գըրդիվոր	(թառլ. caprioru)	այժմամ:
Գըրդին անել		ջանալ, փոյթ
Գըլընտար	(թառլ. calinda-riu)	ընելի, ճանի:
Գըրիդ ըլլալ		օրացոյց, անա-
Գըրմարայ	(հունդ. kamara)	ցոյց, անման:
		մաղլի (ական-
		ները):
Գըրընի անել		սերութեան:
Գիդիսան, գի-		վերստեալու-
գիձար		թիւն:
Գիմ		կուշլ, կարկա-
Գըրինի		լիլ:
Գնայ		գերեզման, ման-
Գոգնայ		րավաճառ:
Գոնձնակ		եթէ, թէ որ:
Գոյշ		գլուխ:
Գնեցի:		գնեցի:
Գոպան:		կիրակին:
Գողուցի:		թիթեռ:
Գիթեռ:		որսում:
Գորայ:		անո Գօրայ:
Գորց		կղզակի: